

Δημήτρης Μαρκόπουλος

Η θέσμιση της εργασίας μέσα στην σύγχρονη κοινωνία και οι προοπτικές μιας ριζικής κριτικής της

Το φάντασμα που πλανιέται πάνω από την Ευρώπη δε φαίνεται να ακούει πια στο όνομα κάποιου επαναστατικού προτάγματος αλλά στον κίνδυνο μετάβασης των δυτικών κοινωνιών προς μια κατάσταση αυταρχικής λιτότητας και γενικευμένης ανεργίας. Ο μακρύς κατάλογος των πολιτικών αλλαγών και των σκληρότατων οικονομικών μεταρρυθμίσεων θα φάνταζε ως ανέκδοτο πρώτης τάξης σε εποχές μαζικών και μαχητικών κινημάτων, όπως αυτά αναπτύχθηκαν κατά τον 20^ο αιώνα ή παλιότερα. Όμως σήμερα, η εξαφάνιση των εναλλακτικών συλλογικών προταγμάτων και η ιδιότυπη αποσύνθεση του κοινωνικού ιστού στο δυτικό κόσμο έχει δημιουργήσει ένα νέο κοινωνικό υπόστρωμα στο οποίο εγγράφονται οι σύγχρονες εξελίξεις. Στις νέες συνθήκες καθίσταται ανεπαρκής η εξήγηση των όσων συμβαίνουν απλά σαν μια ήττα στο πεδίο του ανταγωνισμού μεταξύ κοινωνίας και κράτους ή εργασίας και κεφαλαίου, αφού το ζήτημα είναι από πολλές πλευρές βαθύτερο και συνολικότερο.

Πώς μπορούμε να ερμηνεύσουμε τον πολύπλευρο μετασχηματισμό των δυτικών κοινωνιών; Οι κοινωνικο-πολιτικές αλλαγές αποτελούν απλή όξυνση των αναπαραγόμενων (εντός του καπιταλισμού) τάσεων ή εκφράζουν και κάτι καινούριο ανθρωπολογικά; Από τι χαρακτηρίζεται η νέα κοινωνική θέσμιση που αποκρυσταλλώνεται σιγά σιγά; Οι σημερινές εξελίξεις εντάσσονται στις καθιερωμένες, ήδη από τον 19^ο αιώνα, εσωτερικές αντιφάσεις του καπιταλισμού ή αποτελούν έκφραση κάποιων νέων νοημάτων που ολοένα και πιο πολύ κυριαρχούν στον κόσμο σήμερα;

Οι απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα μπορούν να γίνουν αντιληπτές μέσω της ανάλυσης και της κατανόησης του σύγχρονου φαντασιακού των δυτικών κοινωνιών. Είναι ανεπαρκές να περιοριζόμαστε σε μια επιφανειακή ανάγνωση των αλλαγών ως μια (νεοφιλελεύθερης έμπνευσης) υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου ή μια μισθολογική επίθεση που δέχονται οι εργαζόμενοι, κάτι που άλλωστε δεν είναι ιστορικά πρωτόγνωρο. Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ, όπως θα δούμε στη συνέχεια,

είναι να αναλύσουμε πώς μια κοινωνία μαζικής κατανάλωσης μπαίνει σε μια φάση νέας θέσμησης, με οδηγό την αυταρχικά επιβαλλόμενη λιτότητα, και τι επίδραση έχει η εν λόγω αντίφαση στο περιεχόμενο αυτής της θέσμησης.

Ο βίαιος μετασχηματισμός των εργασιακών σχέσεων

Οι ολιγαρχίες που ασκούν την εξουσία στην Ευρώπη και στον υπόλοιπο δυτικό κόσμο, έχοντας χτυπήσει το κούφιο κεφάλι τους στον τοίχο της οικονομικής φούσκας και των αδιεξόδων της, μετασχηματίζουν με πρωτοφανή τρόπο και αγριότητα την πολιτική τους, αδιαφορώντας για την κοινωνική συναίνεση και ακυρώνοντας κάθε κοινωνικό συμβόλαιο με το εκλογικό τους σώμα. Πρόκειται για μια κατάσταση που ξεπερνά κατά πολύ μια περίοδο κρίσης και αβεβαιότητας, κατά την οποία η ανάπτυξη και οι μισθοί παγώνουν ή υποχωρούν μέχρι να ξαναβρεθεί μια πιο ευσταθής ισορροπία. Βιώνουμε σίγουρα κάτι βαθύτερο, μια μεταβατική ιστορική φάση όπου οι μεταρρυθμίσεις μεταλλάσσουν βαθιά πολλές πτυχές των πολιτικών και των εργασιακών θεσμών.

Τα γεγονότα των τελευταίων δύο ετών στην Ελλάδα συμυκνώνουν με αποκαλυπτικό τρόπο όλες αυτές τις τάσεις. Η πρώτη φάση των μνημονίων, που χαρακτηρίστηκε από τα σπασμωδικά και άδικα μέτρα των οριζόντιων περικοπών στα εισοδήματα των δημοσίων υπαλλήλων και τη φορολόγηση των μεσαίων στρωμάτων, έχει δώσει τη θέση της στη δρομολόγηση μιας συνολικότερης αναδιάρθρωσης της κοινωνίας. Με την -πρωτοφανή στη μεταπολεμική ευρωπαϊκή ιστορία- υφεσιακή πολιτική, η ανεργία γιγαντώνεται, οξύνοντας το πρόβλημα της κάλυψης βασικών αναγκών για πολλούς ανθρώπους. Τα δεκάδες χιλιάδες λουκέτα των μικρών επιχειρήσεων αλλοιώνουν το μέχρι τώρα εργασιακό τοπίο προωθώντας την εξάπλωση της μισθωτής εργασίας για τη συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού. Παράλληλα, μια σειρά σκληρών μέτρων αποδιοργανώνουν πλήρως το εργασιακό τοπίο. Οι κατώτατοι μισθοί και τα επιδόματα ανεργίας μειώνονται μέσα σε ένα βράδυ σε πραγματικά εξευτελιστικά επίπεδα. Με νόμους χτυπιούνται ή καταργούνται βασικά εργασιακά δικαιώματα, όπως η μετενέργεια στις συλλογικές συμβάσεις, οι κανονισμοί διαιτησίας, ορισμένα βασικά επιδόματα, η ανανέωση των συλλογικών συμβάσεων, η προστασία από τις μαζικές απολύσεις και η καταβολή αποζημιώσεων. Το εργατικό δίκαιο «εμπλουτίζεται» με διατάξεις που νομιμοποιούν και μονιμοποιούν την ελαστική εργασία, την ενοικίαση εργαζομένων, την κατοπληρωμένη υπερωρία, την επέκταση της εργασίας για τις Κυριακές, τη μονομερή (από τα αφεντικά)

μετατροπή των συμβάσεων σε εκ περιτροπής εργασία, την προστασία των επιχειρηματιών μέσω της ειδικής μεταχείρισης των «υπό πτώχευση» εταιρειών.

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται και οι τεράστιες περικοπές των δημοσίων δαπανών, που γκρεμίζουν και απογυμνώνουν υλικά και θεσμικά όλο το οικοδόμημα του -έστω και ελλιπούς στη χώρα μας- κοινωνικού κράτους. Το πρόβλημα δεν είναι μόνο οι συγχωνεύσεις και το κλείσιμο σχολείων, νοσοκομείων και υπηρεσιών ψυχικής υγείας ούτε η ραγδαία υποβάθμιση των υπηρεσιών συνταξιοδότησης και προστασίας των ανέργων. Η διάλυση των λειτουργιών του κράτους πρόνοιας δημιουργεί ένα νέο τοπίο στις κοινωνικές σχέσεις υπονομεύοντας πλήρως κάθε έννοια αλληλεγγύης και συλλογικής διαχείρισης των αδύναμων και χρηζόντων βοήθειας μελών της κοινωνίας. Όπως η απορρύθμιση των συλλογικών συμβάσεων προκαλεί ένα κατακερματισμό στις συνθήκες εργασίας και προωθεί το μοντέλο του μοναχικού και ελαστικοποιημένου εργαζομένου, με παρόμοιο τρόπο η αποσάρθρωση των κοινωνικών παροχών ωθεί τους ανθρώπους να ψάχνουν μέσω ατομικών λύσεων να επιβιώσουν στο νέο περιβάλλον και να απαξιώνουν εκ των πραγμάτων κάθε συλλογική διαδικασία. Οι ίδιοι οι θεσμοί αδυνατούν πλέον να προσφέρουν ελπίδα και εμπιστοσύνη όσον αφορά στην αξιοπρεπή διαβίωση αλλά και στο αίσθημα του συνανήκειν σε μια κοινότητα ουσιωδών δεσμών. Όπως λέει ο Ζ. Μπάουμαν «...τώρα επαφίεται στα άτομα να αναζητήσουν, να βρουν και να ασκήσουν ατομικές λύσεις σε κοινωνικά παραγόμενα προβλήματα. Επιπλέον, όλες αυτές οι λύσεις γίνεται προσπάθεια να εφευρεθούν μέσω ατομικών μοναχικών δράσεων, ενώ τόσο τα εργαλεία με τα οποία είναι εξοπλισμένα τα άτομα, όσο και οι πόροι που διαθέτουν είναι σκανδαλωδώς ανεπαρκή γι' αυτόν τον σκοπό»¹. Φαίνεται, δηλαδή, ότι οδηγούμαστε στην εγκαθίδρυση ενός νέου κοινωνικού μοντέλου όσον αφορά στον τρόπο επιβίωσης και ευημερίας, σύμφωνα με το οποίο η διαχείριση των ανθρώπινων αναγκών δε θα στηρίζεται τόσο σε συλλογικές κοινωνικές διαδικασίες (πρόνοια, δημόσιες παροχές υγείας και παιδείας, δημόσιο συνταξιοδοτικό σύστημα κ.λπ.), αλλά περισσότερο στα -λιγότερο ή περισσότερο- συμπιεσμένα εισοδήματα.

Δυστυχώς, οι ισχυροί και αποτελεσματικοί συλλογικοί αγώνες δεν αποτελούν μέρος της αντίδρασης των ανθρώπων σε όλα τα παραπάνω. Η εικόνα των τελευταίων μηνών αποκαλύπτει την πλήρη παράδοση των εργαζομένων στους εργοδοτικούς εκβιασμούς, την αποδοχή ατομικών ή επιχειρησιακών συμβάσεων με μεγάλες

¹ Ζ. Μπάουμαν, *Ρευστοί καιροί*, μετφρ. Κ. Δ. Γεώργιας, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2008, σ. 35.

μειώσεις μισθών και την αμηχανία μπροστά στη γενικευμένη εφαρμογή μονομερώς της εκ περιτροπής εργασίας. Η αποκαλυπτική εικόνα εκατοντάδων χιλιάδων υπαλλήλων που δουλεύουν ανασφάλιστοι ή απλήρωτοι για πολλούς μήνες συνοδεύεται από τις κατακερματισμένες, και άφαντες από τη δημόσια ζωή, φηγούρες των απολυμένων και των ανέργων². Στη σημερινή περίοδο ο πολλαπλασιασμός των υποαπασχολούμενων και των ανέργων εσωτερικεύεται από τους ίδιους περισσότερο ως άθροισμα ατομικών ιστοριών παρά ως κοινωνικό φαινόμενο, που θα απαιτούσε μια συλλογική λύση. Έτσι, δεν εκδηλώνονται παρά λίγες -ελάχιστες σε σχέση με το μέγεθος και την όξυνση του προβλήματος- προσπάθειες αυτενέργειας, είτε αυτές θα μπορούσε να ήταν καταλήψεις εργασιακών χώρων είτε προσπάθειες αυτοδιαχείρισης είτε δημιουργίας νέων εργασιακών χώρων με όρους κοινωνικής ή αλληλέγγυας οικονομίας. Οι αξιόλογες κινήσεις προς αυτήν την κατεύθυνση μέσω συνεταιριστικών (και με οριζόντια δομή) επιχειρήσεων και προσπαθειών δημιουργίας δικτύων αλληλεγγύης και δομών αλληλοβοήθειας πραγματοποιούνται κυρίως από συλλογικότητες και άτομα ήδη πολιτικοποιημένα. Προς το παρόν οι ιδέες αυτές δεν έχουν αγκαλιαστεί από μια μεγαλύτερη μερίδα ανθρώπων έτσι ώστε να αποκτήσει η όλη προσπάθεια ένα κινηματικό χαρακτήρα και να λειτουργήσει ως έμπνευση για μια εναλλακτική διέξοδο από την κρίση. Αντί της διάδοσης ενός τέτοιου ρεύματος, παρατηρούμε μάλλον την εξάπλωση της απόγνωσης και την εσωτερίκευση των αδιεξόδων, η οποία οδηγεί τους ανθρώπους σε ατομικές ή οικογενειακές λύσεις για την κάλυψη των βιοποριστικών αναγκών ή ακόμα και στην ακραία επιλογή της μετανάστευσης.

Γιατί τα λέμε όλα αυτά; Αφενός γιατί η εφαρμογή των αντεργατικών νομοθεσιών επιταχύνεται από την παθητικότητα των ίδιων των εργαζομένων. Αφετέρου επειδή οι σημερινές εξελίξεις δείχνουν μια τάση εδραίωσης και θεσμοποίησης μια νέας αντίληψης γύρω από το αντικείμενο της εργασίας και του νοήματος που προσφέρει, αντίληψη που κατά κάποιον τρόπο είναι συνυφασμένη με τον ανθρωπολογικό τύπο των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών. Έχει σημασία να έχουμε στο νου μας ότι όσο κι αν προωθείται επιτακτικά μια ακραία αλλά και -από μια πλευρά- σπασμωδική διαχείριση της οικονομικής κρίσης, τα ποιοτικά

² Σημείο των καιρών αποτελεί και το γεγονός ότι ορισμένοι στοιχειώδεις αγώνες για βασικά δικαιώματα -σημαντικοί μεν, μεμονωμένοι δε- αδυνατούν να λειτουργήσουν ως κέντρα αγώνα και ως «κάστρα ταξικής πάλης», με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτό της πολύμηνης απεργίας στη Χαλυβουργία. Είναι τέτοια η κινηματική αποσύνθεση στα εργασιακά, που η εξύψωση αυτής της κινητοποίησης σε «επαναστατικό προπύργιο» έγινε με εντελώς παθητικό τρόπο χωρίς να μπορέσει να μεταδοθεί (πλην λίγων εξαιρέσεων) ένα αντίστοιχο κλίμα αγωνιστικότητας, όπου υπήρχε ανάγκη.

χαρακτηριστικά των αλλαγών δεν αντανακλούν απλά τις διαδικασίες ενός κοινωνικού ανταγωνισμού, οι οποίες μπορούν και επιβάλλουν τις νέες υλικές συνθήκες. Αποτελούν επιπλέον έκφραση δομικών μετασχηματισμών της θέσμησης της ίδιας της εργασίας, καθώς και των γενικότερων πολιτιστικών αλλαγών που προωθήθηκαν κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Ασφαλώς, πολλές από τις βασικές όψεις της ανθρώπινης κουλτούρας που επηρεάζουν τις εργασιακές σχέσεις, έχουν αλλοιωθεί υπό το βάρος της κοινωνίας της υλικής ευημερίας και του κομφορμισμού, που ακολούθησε την υποχώρηση των κοινωνικών κινημάτων των δεκαετιών του '60 και του '70. Επομένως, για να μπορέσουμε να αναλύσουμε τον κατακερματισμό και την αυτοπεριθωριοποίηση των ανέργων, την τόσο εξατομικευμένη αντίληψη για το ρόλο τους ως μελλοντικά εργαζομένων, την αποδοχή της γενικευμένης επισφάλειας ή τέλος το κύμα παραίτησης και αυτοκτονιών, θα πρέπει να τα εξετάσουμε όλα αυτά υπό το πρίσμα της γενικότερης ιστορικής εξέλιξης της κοινωνίας της κατανάλωσης.

Από την ηθική της εργασίας στην κοινωνία της κατανάλωσης

Εάν από τη μια δεχόμαστε ότι ο κόσμος μας κυριαρχείται εδώ και πολύ καιρό από το καπιταλιστικό φαντασιακό και την κοινωνική θέσμηση που αυτό παράγει, από την άλλη δεν μπορούμε να μην παρατηρούμε τις αλλαγές και τις μεταλλάξεις οι οποίες μεταμορφώνουν την ίδια αυτή τη θέσμηση στη σύγχρονη εποχή. Δεν πρόκειται απλά για αλλαγές στη δομή των κοινωνικών και οικονομικών θεσμών ή στις εργασιακές σχέσεις, αλλά και για έναν βαθύτερο μετασχηματισμό των αστικών πολιτιστικών αξιών και του ανθρωπολογικού τύπου που αυτές αναπαράγουν. Εδώ και αρκετές δεκαετίες η γραφειοκρατικοποίηση των δυτικών κοινωνιών δε νομιμοποιείται σε φαντασιακό επίπεδο μόνο μέσω της στρατιωτικοποιημένης βιομηχανικής πειθάρχησης, της ετεροχρονισμένης ικανοποίησης και της ηθικής της εργασίας. Ο σύγχρονος καπιταλισμός επεδίωξε και κατάφερε να φετιχοποιήσει τη μαζική κατανάλωση και να προωθήσει την κυριάρχηση της καθημερινής ζωής από τη σφαίρα του οικονομικού. Παράλληλα, πατώντας σε ορισμένα στοιχεία της κριτικής των κοινωνικών κινημάτων των δεκαετιών του '60 και του '70, οδηγήθηκε στη δημιουργία νέων αξιών και προτύπων, όπως το ξεπέρασμα κάθε είδους περιορισμού, η άκρατη ανευθυνότητα, η επιφανειακή επιθυμία για απολαύσεις, η κατανάλωση ως τρόπος ζωής.

Παρόμοιοι μετασχηματισμοί συνέβησαν και στην Ελλάδα, ειδικά από τη δεκαετία του 1980 και μετά. Η υιοθέτηση αυτής της νέας μαζικής κουλτούρας

καθιστά δευτερεύον το γεγονός ότι ιστορικά το αστικό στοιχείο διαπέρασε την κοινωνία μας με μια επιφανειακότητα και πολλές ιδιοτυπίες ή στρεβλώσεις. Το σημαντικό στοιχείο είναι ότι η καταναλωτική κοινωνία στην οποία που ζούμε (ή τουλάχιστον στην οποία ζήσαμε για 2-3 δεκαετίες) προκάλεσε μια τεράστιου βαθμού διάβρωση των μέχρι πρότινος αυθεντικών αρχών κοινωνικοποίησης και εμπέδωσε έναν κομοφομιστικό τρόπο ζωής και μια αδιαφορία για τα κοινά.

Για το μεταμοντέρνο άτομο, ορισμένες βασικές πτυχές της συλλογικής ζωής, που στο παρελθόν αποτελούσαν το πρωταρχικό επίπεδο κοινωνικοποίησης, υποβαθμίζονται και αντικαθίστανται από μια πιο «προσωποποιημένη» αντίληψη για την κοινωνική ένταξη και καταξίωση. Οι στέρεες κοινωνικές σχέσεις δίνουν τη θέση τους στη ρευστότητα και την προσωρινότητα. Οι ίδιοι οι θεσμοί μοιάζουν να απογυμνώνονται από ένα σταθερό και μεστό νόημα και να στερούνται κάθε έννοια χρονικότητας. Οι άνθρωποι αρκούνται να ζουν απλά το παρόν, να μη δεσμεύονται από κανενός είδους αφήγηση για το παρελθόν ή για το μέλλον και να προσκολλώνται όλο και περισσότερο στην αναζήτηση της άμεσης ικανοποίησης των προσωπικών τους επιθυμιών. Ο αναστοχασμός αντικαθίσταται από το φευγαλέο και το εφήμερο, το αίσθημα του ανήκειν από το συναίσθημα του επιλέγειν και η ηθική από την αισθητική. Η δημόσια σφαίρα εξαφανίζεται και η ενασχόληση με τα κοινά καθίσταται πολυτέλεια. Να πώς το περιεχόμενο και η ουσία της πολιτικής κατακρημνίζεται και φτάνει να εξισώνεται με την επιλογή «πολιτικών εμπορευμάτων».

Η εργασία υπό την κουλτούρα της κατανάλωσης

Αντί να σκεφτόμαστε την κατανάλωση ως αντίθετο της εργασίας, λες και οι δύο αυτές δραστηριότητες απαιτούν τελείως διαφορετικές νοητικές και συναισθηματικές ιδιότητες, πρέπει να τις δούμε ως δύο πλευρές της ίδιας διαδικασίας...Ο καταναλωτισμός είναι μόνον η άλλη όψη της υποβάθμισης της εργασίας -η εξάλειψη του παιγνιώδους στοιχείου και της δεξιοτεχνίας από τη διαδικασία της παραγωγής.

Κρίστοφερ Λας³

Ο Ζίγκμουντ Μπάουμαν υποστηρίζει ότι έχουμε εδώ και καιρό περάσει από την κοινωνία των παραγωγών σε αυτήν των καταναλωτών⁴. Θα μπορούσαμε να

³ Κρίστοφερ Λας, *Ο ελάχιστος εαυτός*, μτφρ. Β. Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 21.

προεκτείνουμε αυτό το σκεπτικό λέγοντας ότι: αν κάποτε το κυρίαρχο φαντασιακό επέβαλε την «απεριόριστη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων»⁵, οι συνθήκες του δεύτερου μισού του 20^{ου} αιώνα προώθησαν το μοτίβο της «απεριόριστης ανάπτυξης των καταναλωτικών δυνατοτήτων». Αυτός ο μετασχηματισμός, που εξυπηρετήθηκε εκπληκτικά από την εξάπλωση της μαζικής κουλτούρας, τη διαφημιστική βιομηχανία και την αντίστοιχη προσαρμογή των εκπαιδευτικών θεσμών, έχει τεράστιας σημασίας συνέπειες για την εργασιακή ζωή των ανθρώπων.

Μπορεί μια τέτοιου είδους συζήτηση να ξεκινά από τα επαγγέλματα που έχουν σχέση με τις διαφημίσεις, το νέο μανάτζμεντ, τις εταιρίες υπηρεσιών ή προώθησης του σύγχρονου life style κ.λπ., ωστόσο θα δούμε ότι ορισμένα από αυτά τα στοιχεία αλλοτρίωσης καθίστανται κυρίαρχα -με μια νέα σημασία τώρα- σε ολόένα και περισσότερα κομμάτια της κοινωνίας. Κατ' αρχάς, το ίδιο το παραγωγικό προϊόν εξυπηρετεί σήμερα κυρίως τις βραχυπρόθεσμες ορέξεις ενός αδηφάγου καταναλωτικού κοινού. Είτε πρόκειται για προϊόντα υψηλής τεχνολογίας (gadgets) είτε για παροχή υπηρεσιών, η παραγωγική διαδικασία σέρνεται πίσω από την ουρά των συνεχώς -και με (εκ)πληκτική ταχύτητα- κατασκευαζόμενων επιθυμιών. Σήμερα, έχουμε ξεπεράσει την καθιερωμένη στον καπιταλισμό ξένωση των ανθρώπων που προκύπτει από τις μεθόδους εργασίας και τον έλεγχο της παραγωγής. Πλέον και το ίδιο το περιεχόμενο και το αντικείμενο της παραγωγής πολλές φορές αποσυντίθεται. Στους τομείς της τεχνολογίας αιχμής και της καινοτομίας, μια επιχείρηση μπορεί πλέον να μην ορίζεται από το τι παράγει αλλά από το ποιον τομέα αναγκών ή επιθυμιών επέλεξε να καλύψει με τις «υπηρεσίες» της. Δε μετράει πια το τι προσφέρει αλλά το να μπορεί να ανταποκρίνεται στις νέες επιθυμίες όταν αυτές γεννιούνται ή προπαγανδίζονται. Σε αυτό το περιβάλλον, ένας εργαζόμενος ξεκινά πολλές φορές να εργάζεται κάπου χωρίς να μπορεί να ελέγξει τι θα κάνει μετά από λίγο καιρό ή να φανταστεί την εξέλιξή του σε ένα εργασιακό περιβάλλον. Έτσι, δύσκολα μπορεί να αφοσιωθεί στη «τέχνη του επαγγέλματος» ή να αποκτήσει ένα δεσμό με αυτό που κάνει. Αντί αυτού, του ζητείται να είναι προσαρμόσιμος στα νέα δεδομένα και να είναι σε θέση να αφομοιώνει συνεχώς νέες δεξιότητες. Η έννοια της

⁴ «Ο λόγος που αυτός ο παλιότερος τύπος κοινωνίας αποκλήθηκε “κοινωνία των παραγωγών” ήταν ότι τα μέλη της συνέπρατταν σε αυτήν πρωτίστως ως παραγωγοί...Ο τρόπος που η παρούσα κοινωνία πλάθει τα μέλη καθορίζεται κατά κύριο λόγο από την ανάγκη να διαδραματίσουν αυτό το ρόλο του καταναλωτή, και ο κανόνας που η κοινωνία μας επιβάλλει στα μέλη της είναι αυτός της ικανότητας και της βούλησής τους να διαδραματίσουν αυτόν τον ρόλο» (Ζ. Μπάουμαν, *Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι*, μτφρ. Κ. Γεώργιας, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2002, σ. 77.

⁵ Είτε στη φιλελεύθερη είτε στη μαρξιστική του εκδοχή.

μαστοριάς, της ομαδικότητας, της συναδελφικότητας, καθώς και η υπόσχεση για μια εργασιακή ταυτότητα υποχωρούν μπροστά στην κουλτούρα της «ευελιξίας»⁶.

Οι συνθήκες που επιβάλλει η ικανοποίηση των αναλώσιμων ανθρώπινων επιθυμιών διαμορφώνουν και την ποιότητα των προϊόντων ή των υπηρεσιών. Το σύγχρονο εταιρικό περιβάλλον του «βραχυπρόθεσμου κέρδους» επιβάλλει μια αντίστοιχη βραχυπρόθεσμη χρήση των αγαθών και των υπηρεσιών. Μια ανούσια τεχνολογική -ή ακόμα και αισθητική- λεπτομέρεια θα διαφημιστεί επιτυχώς ως η επιθυμητή καινοτομία ενώ τα προϊόντα κατασκευάζονται με τρόπο που να φθείρονται γρήγορα, ώστε να ανακυκλώνεται η παραγωγή. Πλέον η παραγωγική διαδικασία δε χρειάζεται επιμελή εργατικά χέρια να δουλέψουν με μεράκι αλλά πιο πολύ μια εφευρετική και πετυχημένη διαφημιστική προβολή για τα τυποποιημένα προϊόντα που κατασκευάζονται μέσω της αυτοματοποιημένης τεχνολογίας. Γι' αυτό και η κατασκευαστική προχειρότητα και η τυποποίηση δεν προσφέρουν παρά «σκουπίδια» και αυξανόμενη ανεργία.

Παράλληλα, με την υποχώρηση της ηθικής της εργασίας και την επικράτηση των γρήγορων ρυθμών ζωής και της λατρείας του εφήμερου, οι άνθρωποι χάνουν το δεσμό με το αντικείμενο εργασίας τους ως μια συλλογική διαδικασία. Η εργασία παύει σιγά σιγά να προσφέρει το λεγόμενο κοινωνικό κύρος ως αναγνώριση της μαστοριάς και ανάδειξη της δημιουργικότητας -ακόμα και μέσα στα πλαίσια της γραφειοκρατικής πυραμίδας των επιχειρήσεων- και λειτουργεί περισσότερο ως μέσο για την απόκτηση μιας μισθολογικής αμοιβής που θα προσφέρει τη δυνατότητα κατανάλωσης. Η έννοια της καριέρας υποβαθμίζεται σε μια διαδικασία υπερνίκησης του άγχους της ανεργίας και εξασφάλισης μιας σχετικά ασφαλούς απασχολησιμότητας.

Η «απο-κοινωνικοποίηση» του εργασιακού βίου

Η σημαντικότερη, όμως, επίπτωση όλων αυτών είναι ότι η εργασία ολοένα και δυσκολεύεται να λειτουργήσει ως θεσμός μιας συνεκτικής κοινωνικοποίησης μεταξύ των συναδέλφων. Οι χώροι δουλειάς αδυνατούν να υλοποιήσουν την υπόσχεση μιας κοινωνικής ένταξης σε ένα σταθερό σύνολο. Οι άνθρωποι εισέρχονται

⁶ «Η λέξη-κλειδί είναι “ευελιξία”. Αυτή η έννοια, που γίνεται όλο και πιο πολύ του συρμού, αναφέρεται σε ένα παιχνίδι πρόσληψης και απόλυσης με ελάχιστους κανόνες να το καθορίζουν αλλά και με την εξουσία της μονομερούς αλλαγής των κανόνων και ενώ το παιχνίδι βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη...η προοπτική να οικοδομηθεί μια δια βίου ταυτότητα επί τη βάση της εργασίας είναι, για την πλειονότητα των ανθρώπων, πέραν του κόσμου ετούτου» (Ζ. Μπάουμαν, *Η εργασία, ο καταναλωτισμός...*, ό. π., σ. 87).

σε -και εξέρχονται από- ένα εργασιακό περιβάλλον με επιφανειακό τρόπο, περιοριζόμενοι σε μια προσωπική τους υλική και ψυχική εξασφάλιση, χωρίς να δημιουργούν σχέσεις συντροφικότητας και αλληλεγγύης. Ακόμα και στις μικρομεσαίες ή πιο πολυπληθείς επιχειρήσεις, όπου η ύπαρξη διαχωρισμένων ρόλων των μισθωτών και των διευθυντών σε μεγάλη κλίμακα θα μπορούσε να λειτουργήσει ως παράγοντας για την ανάδυση μια κοινής ταυτότητας ή μιας πολιτικής συνείδησης, δε δημιουργείται στις περισσότερες περιπτώσεις καμία ατμόσφαιρα συλλογικότητας ούτε αναπτύσσεται κάποια κοινή στάση απέναντι στα προβλήματα που εμφανίζονται. Και το σημαντικότερο: *από τη στιγμή που η εργασία θεσμίζεται και αξιολογείται σύμφωνα, όχι με τα προσόντα, τη μαστοριά ή την γνωσιακό επίπεδο, αλλά με την κινητικότητα και την εκμάθηση δεξιοτήτων, οι εργαζόμενοι δε διαθέτουν πια κάτι σταθερό να πουλήσουν ως εργασιακή δύναμη και να διαπραγματευτούν τις συνθήκες στις οποίες θα δουλεύουν.*

Έκφραση αυτής της ανθρωπολογικής αδυναμίας να κοινωνικοποιηθούν θετικά οι εργαζόμενοι, αποτελεί και η συντριπτική -αλλά ομιχλώδης ιδεολογικά- κριτική στις παραδοσιακές συνδικαλιστικές οργανώσεις. Γιατί, μπορεί τα τελευταία χρόνια να έχει αναδυθεί εδώ στην Ελλάδα μια σωστή πολιτική κριτική από τα κάτω στη γραφειοκρατία και να έχουν δημιουργηθεί πρωτοβάθμια σωματεία και αντίστοιχες οριζόντιες συλλογικότητες που κάνουν σημαντική δουλειά, ωστόσο για ένα μεγάλο κομμάτι των εργαζομένων η απόρριψη των συνδικαλιστικών ενώσεων δε στηρίζεται σε κάποια δημοκρατικού περιεχομένου πολιτικά επιχειρήματα, αλλά περισσότερο συμβαδίζει με τη γενικότερη απαξίωση -είτε αυτή εκδηλώνεται ρητά είτε όχι- κάθε έννοιας συλλογικότητας και με την υποχώρηση της ανάγκης να ασχολούνται καθημερινά με τα κοινά.

Γι' αυτό και σήμερα η αφήγηση της καθημερινής ζωής αντιστοιχεί πιο πολύ σε ένα άθροισμα και μια συλλογή ατομικών εμπειριών. Υπό αυτήν την έννοια, η εικόνα από τους χώρους δουλειάς αποκτά χαρακτηριστικά που παραπέμπουν πιο πολύ σε χώρους μαζικής κατανάλωσης (όπως π.χ. τα εμπορικά κέντρα και τα ψώνια του ανώνυμου πλήθους), όχι μόνο όσον αφορά στους πελάτες αλλά και στο προσωπικό που εργάζεται σε αυτούς. Επόμενο είναι ότι στις νέες αυταρχικές συνθήκες, οι εργαζόμενοι βιώνουν τις επιθέσεις των κυβερνήσεων και των εργοδοτών περισσότερο ως μισθολογική απώλεια και προσωπική δυστυχία, παρά ως ένα συνολικότερο δομικό μετασχηματισμό των δικαιωμάτων τους και των εργασιακών σχέσεων. Νιώθουν εύθραυστοι και απροστάτευτοι, αδυνατώντας να προτάξουν μια

σοβαρή συλλογική αντίσταση. Αντί να σκεφτούν και να δράσουν συλλογικά, εσωτερικεύουν τα αδιέξοδα αναπαράγοντας την απόγνωση και την ανασφάλεια. Πράγματι, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων δε συναντάμε ούτε τα στοιχειώδη αντανακλαστικά για τη δημιουργία ενός συλλογικού αγώνα που θα προασπίζει τα συμφέροντα των εργαζομένων, όπως για παράδειγμα την καταβολή των δεδουλευμένων ή την εξασφάλιση της πλήρους (και με ασφάλιση) απασχόλησης. Στην καλύτερη περίπτωση θα βρούμε πραγματικά αγωνιστικές διαθέσεις μόνο κατά την ύστατη στιγμή των μαζικών απολύσεων ή του κλεισίματος μιας εταιρίας, όταν δηλαδή το παιχνίδι έχει ήδη χαθεί.

Το νέο εργασιακό τοπίο ως νέο κοινωνικό μοντέλο

Όπως είπαμε και παραπάνω, ο σημερινός τεχνοκρατισμός, επωφελούμενος της απουσίας δυνατών πολιτικών κινήματων, προωθεί και αναπαράγει μια νέα κοινωνική αντίφαση όπου ο καταναλωτισμός και η προπαγάνδισή ενός μοντέλου αχαλίνωτου και χωρίς όρια τρόπου ζωής πρέπει να συνδυαστεί με έναν επιβαλλόμενο περιορισμό των υλικών ανέσεων και μια αυταρχική λιτότητα. Αν προσθέσουμε και την πρωτόγνωρη -για την πρόσφατη ιστορία- μαζική ανεργία, δύσκολα μπορούμε να φανταστούμε μια συνέχιση αυτής της μεταβατικής περιόδου δίχως την εμφάνιση σοβαρών κοινωνικών εκρήξεων ή κάποιου νέου τύπου λύσεων. Αυτό που, προς το παρόν, μπορούμε να διακρίνουμε (και να προσπαθήσουμε να το αξιολογήσουμε) είναι μια σύμπλευση ορισμένων κοινωνικών μεταβολών με τις ανθρωπολογικές μεταβολές που περιγράψαμε παραπάνω.

Η γενικευμένη κατάρρευση της εργασιακής σταθερότητας και η απαξίωση ή η απονομιμοποίηση των συλλογικών συμβάσεων δεν πρέπει να θεωρηθεί απλά ως εργαλείο για τη μείωση των μισθών. Αποτελεί τη συνέχεια μιας σειράς αλλαγών που έχουν ξεκινήσει εδώ και αρκετά χρόνια, όπως η «μαύρη» εργασία, η ενοικίαση εργαζομένων, το καθεστώς με τα «μπλοκάκια», η πληρωμή με το «κομμάτι» κ.λπ. Ποιοτικά εκφράζει τη νέα εποχή των εξατομικευμένων συνθηκών εργασίας, όπου δεν υπάρχει κανένα πλαίσιο ή κίνητρο ώστε να θεωρείται μια επαγγελματική απασχόληση ως κομμάτι μιας βασικής κοινωνικοποίησης, είτε αυτή είναι η ανάπτυξη ξεχωριστής εργατικής και συναδελφικής κουλτούρας είτε μια κοινή στάση των εργαζομένων απέναντι στο εκάστοτε αφεντικό. Έτσι, η αποδόμηση των συλλογικών συμβάσεων αποτελεί τη θεσμοποίηση της ήδη ανεπτυγμένης διάβρωσης των βασικών μορφών κοινωνικότητας που έχει επιτευχθεί τις τελευταίες δεκαετίες.

Με αντίστοιχο τρόπο, η τάση προς την ολική επικράτηση των ελαστικών σχέσεων εργασίας και της επισφάλειας -σχέσεων που είχαν αναπτυχθεί στο παρελθόν σε τομείς σχετιζόμενους με την κινητικότητα, τα εργασιακά projects κ.λπ.- επεκτείνεται ως λογική και σε εργασιακούς χώρους που συνεχίζουν να λειτουργούν με πιο τυποποιημένες συνθήκες εργασίας ή τεϋλορικούς ρυθμούς πειθάρχησης του χρόνου. Αυτό το φανταστικό της «κινητικότητας», που αφομοιώνεται από μικρά και μεγάλα στελέχη επιχειρήσεων ή εταιρειών παροχής σύγχρονων υπηρεσιών, εξαπλώνεται και επιβάλλεται σήμερα και στο υπόλοιπο κομμάτι των εργαζομένων: όχι ως αφομοιωμένη στο καθημερινό life style αξία αλλά ως η μοναδική οδός για τη σωτηρία από την ανεργία και το άγχος για το αύριο. *Στη σύγχρονη κοινωνία της μαζικής ανεργίας, η εργασιακή ελαστικότητα προωθείται ως το μοντέλο διαχείρισης του φόβου: αν είσαι για πολύ καιρό άνεργος, θα ψάχνεις για μεροκάματα από εδώ κι από κει, για ατομικές συμβάσεις μικρής χρονικής διάρκειας, θα δουλέψεις μερικές μέρες ή ώρες τη βδομάδα για να συντηρείσαι, αν εργάζεσαι υπό την απειλή του κύματος των ανέργων που θα τρέξει να σου φάει τη θέση, θα δεχτείς να δουλέψεις εκ περιτροπής για ένα ψευτο-εισόδημα. Μεσω του διαρκούς εκφοβισμού, κανονικοποιείται η κατάσταση εκτάκτου ανάγκης και εμποδώνεται ένα νέο κοινωνικό μοντέλο, όπου η κοινωνική αδικία, η όξυνση των ανισοτήτων, η ψυχική οδύνη και η εργοδοτική τρομοκρατία αφομοιώνονται από τους εργαζομένους ως πρακτικές αποδεκτές ή στην καλύτερη περίπτωση αναπόφευκτες⁷.*

Η ανεπάρκεια της «κινηματικής άμυνας»

Στην Ελλάδα, ο νέος οικονομικός αυταρχισμός αντί να οδηγήσει στην ανάπτυξη κάποιου ισχυρού εργατικού κινήματος, εγκλωβίζει τους ανθρώπους σε μια προσπάθεια διάσωσης μέσω ατομικών λύσεων και κυρίως μέσω των οικογενειακών δεσμών και ενός επιπέδου οικονομικής προστασίας που αυτοί μπορούν μέχρι ενός βαθμού να παρέχουν στο άτομο. Με την παραδοχή ότι μιας μορφής λιτότητα θα τείνει να αντικαταστήσει το καταναλωτικό μοντέλο κατά το επόμενο διάστημα, το ερώτημα που προκύπτει είναι το εξής: θα συνεχιστεί αυτή η εντελώς ανισομερής και άδικη για τους πολλούς επιβαλλόμενη λιτότητα, περιθωριοποιώντας ολόκληρες κοινωνικές ομάδες και δημιουργώντας εξαθλίωση και κοινωνικές εκρήξεις, ή θα γίνει δυνατή μια μαζική κινητοποίηση προς τη δημιουργία νέων κοινωνικών πειραματισμών που θα

⁷ Βλ. την ανάλυση του Κριστόφ Ντεζούρ, στο κείμενο που μεταφράσαμε για το παρόν τεύχος.

προτάσσουν την ίση για όλους, και σε μια εθελοντική βάση, ολιγάρκεια ως ένα μοντέλο διεξόδου από τα σημερινά οικονομικά και τα οικολογικά αδιέξοδα;

Μια κινηματική άνηση (για να μην πούμε επαναστατική εγρήγορση) δείχνει ασύμβατη με το σημερινό ανθρωπολογικό τύπο. Γι' αυτό και το περσινό Κίνημα των Πλατειών ξεπήδησε ως μια εξαίρεση (ενθαρρυντική από όλες τις απόψεις) σε σχέση με τον κανόνα της καθημερινής συμπεριφοράς των ανθρώπων. Από την άλλη, καθίσταται σαφές ότι τα «κινήματα αιτημάτων» είναι ανεπαρκή για να προκαλέσουν μια επαναστατική αλλαγή σε αυτά που συμβαίνουν. Δεν το λέμε από κάποιο σνομπισμό απέναντι στη διεκδίκηση της κοινωνικής προστασίας των αδυνάτων, αλλά επειδή κατά κανόνα, τέτοια αιτήματα υιοθετούνται σήμερα υπό το πολιτικό σκεπτικό είτε μιας επιθυμίας για επιστροφή στην παλιά (προ της κρίσης) κατάσταση είτε μιας αυταπάτης ότι μια αναβίωση του σοσιαλδημοκρατικού κράτους πρόνοιας (σε σύμπλευση πάντα με μια σταθερή καπιταλιστική ανάπτυξη) είναι δυνατή στο σημερινό κοινωνικο-πολιτικό περιβάλλον. Οι δύο αυτές απόψεις εκφράζουν ένα πολιτικά ετερόνομο φαντασιακό, το οποίο βάζει φραγμό σε κάθε σκέψη να βρούμε νέους δρόμους και νέες λύσεις στα προβλήματά μας. Ωστόσο, ακόμα και στο σημερινό περιβάλλον αδυναμίας ή απροθυμίας για κινητοποίηση από ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού, έχει αξία να προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε ορισμένους δρόμους που ίσως χρειάζεται να διαβούμε αν θέλουμε να έρθουμε σε ρήξη με το παρόν κοινωνικό μοντέλο.

Οι συνθήκες σήμερα μας «υποδεικνύουν» ότι μια πραγματικά χειραφετητική διεξόδος θα απαιτούσε την υπέρβαση των «αμυντικών» κινητοποιήσεων που διατυπώνουν αιτήματα προς τους κυβερνώντες για μια καλύτερη ή δικαιότερη διαχείριση της κατάστασης και την υιοθέτηση μιας συλλογικής πρωτοβουλίας για πιο βαθιές αλλαγές στους θεσμούς και μια επαναθέσμιση βασικών πτυχών της συλλογικής ζωής. Επιπλέον, δεν μπορούμε πια να περιοριζόμαστε σε ορισμένες κάθε φορά πτυχές της κοινωνικής ζωής. Πώς γίνεται για παράδειγμα να προσπαθείς να αντισταθείς στη διάλυση των εργασιακών δικαιωμάτων και στην κατρακύλα των μισθών, αν δεν αμφισβητήσεις το γενικότερο πολιτικό πλαίσιο που επιβάλλει ο ολιγαρχικός τρόπος άσκησης πολιτικής; Και το ανάποδο: πώς γίνεται να απαξιώνεις τα διεφθαρμένα και κάθετα οργανωμένα κόμματα, όταν παράλληλα δεν κάνεις βαθειά κριτική στην αντίστοιχα ολιγαρχική οργάνωση της εργασίας, την αλλοτρίωση της

καθημερινότητας και το θεμελιώδη διαχωρισμό μεταξύ διευθυντών και εκτελεστών ή στον αποχαυνωμένο τρόπο ζωής που πολλοί υιοθετούν⁸;

Ο διπλός ρόλος ενός δημιουργικού κινήματος

Από την επαναστατική σκοπιά, ο αγώνας δεν μπορεί παρά να είναι πολιτικός με την ευρύτερη σημασία του όρου και συνολικός με μια διττή έννοια: αφενός συνειδητοποιώντας ότι οι κάθε λογής κοινωνικές διαμάχες και συγκρούσεις αποτελούν όχι απλά ανταγωνισμό μεταξύ κοινωνικών ομάδων αντίθετων συμφερόντων, αλλά στην ουσία εκφάνσεις της συνολικότερης ρύθμισης και οργάνωσης των θεσμών, πέρα από το στενά οικονομικό πεδίο. Αφετέρου συνδέοντας όλες τους μικρο-αγώνες που δίνονται στο επίπεδο του χώρου δουλειάς ή των χώρων εκπαίδευσης, στη γειτονιά, και γενικότερα στους τόπους κοινωνικοποίησής μας, με μια γενικότερη σύγκρουση σε αυτό που θα λέγαμε «κεντρική πολιτική σφαίρα» εναντίον των πολιτικών και οικονομικών δομών.

Τι σημαίνει πολιτικός αγώνας σε όλα τα πεδία; Σημαίνει ότι όλες οι κοινωνικές σχέσεις και οι ανθρώπινες δραστηριότητες είναι εξίσου σημαντικές ως προς τη δομή και το περιεχόμενό τους: η εκπαίδευση, η πολιτική εξουσία, ο τρόπος παραγωγής, η εργασία, η κατανάλωση, η τέχνη, το παιχνίδι, ο έρωτας, η σχέση με τη φύση. Δεν υπάρχει πρωτοκαθεδρία για κάποιο κοινωνικό πεδίο, δεν υπάρχει μια βάση από την οποία θα ξεκινήσουμε για να αλλάξουμε τα υπόλοιπα⁹. Με αυτήν την έννοια, θα πρέπει να προτάξουμε ένα χειραφετητικό πρόταγμα για την παραγωγή και την εργασία (π.χ. οριζόντιες σχέσεις, ισότητα εισοδημάτων, οικειοποίηση της τεχνικής κ.λπ.) ως μέρος ενός συνολικού ριζικού μετασχηματισμού που επιδιώκουμε¹⁰.

Το ζητούμενο είναι βέβαια πώς να συνδέσουμε όλα τα εγχειρήματα και τους μερικούς αγώνες με ένα κεντρικότερο πολιτικό όραμα, ειδικότερα σήμερα που δεν

⁸ Μια τέτοια πολιτική αδυναμία χαρακτήρισε και το Σύνταγμα, πέρυσι το καλοκαίρι, όπου η επίθεση στον κομματισμό και την πολιτική διαμεσολάβηση δεν επεκτάθηκε στο οικονομικό ή σε άλλα πεδία ώστε να μπορέσει να προτάξει μια συνολικότερη κριτική στη σύγχρονη οργάνωση της ζωής και των κοινωνικών σχέσεων.

⁹ Ασφαλώς δεν υποτιμούμε το ρόλο και τη σπουδαιότητα της εργασίας στη συλλογική ζωή. Ίσα ίσα. Όπως αναφέρει και ο Καστοριάδης: «Ότι η επιχείρηση υπήρξε, και σ' ένα ορισμένο μέτρο παραμένει, ένας προνομιακός χώρος κοινωνικοποίησης μέσα στον καπιταλισμό είναι ασφαλώς αληθινό και σημαντικό, όμως αυτό δεν περιορίζει τη σημασία άλλων χώρων κοινωνικοποίησης που υπάρχουν και, ακόμη σημαντικότερο, αυτών που θα δημιουργηθούν» («Το ζήτημα της ιστορίας του εργατικού κινήματος», *Η πείρα του εργατικού κινήματος*, τ. 1, *Πώς να αγωνιστούμε*;, Αθήνα, Ύψιλον, σ. 84).

¹⁰ «Όσοι εργαζόμαστε για την άμεση δημοκρατία προτάσσουμε ως απάντηση την εθελούσια αποανάπτυξη της οικονομίας και εργαζόμαστε γι' αυτό, θεωρώντας την αποανάπτυξη ως την υλική βάση της άμεσης δημοκρατίας» (Γιάννης Μπίλλας, *Η επανανομηματοδότηση της ζωής ως ζητούμενο*, Κίνηση Τρικαλινών Πολιτών για την Αποανάπτυξη και την Άμεση Δημοκρατία. Βλ. <http://apokoinou.com/>).

υπάρχει μια στέρεη πολιτική και κινηματική εμπειρία και οι άνθρωποι δείχνουν να κινούνται μετέωροι στον αιθέρα του νεοφιλελευθερισμού. Οι ατομικές ή οι συλλογικές πρωτοβουλίες, όπως η στροφή σε νέες αγροτικές καλλιέργειες στην επαρχία ή το κίνημα παράκαμψης των μεσαζόντων -που τόσο υπερπροβάλλονται από τα ΜΜΕ- δεν είναι ασφαλώς ασήμαντες διεργασίες. Καθίστανται, όμως προβληματικές όταν αφομοιώνονται ως αυθόρμητες και απεγνωσμένες λύσεις των πιο φτωχών και ως εκ τούτου παραμένουν ακίνδυνες για το κυρίαρχο παραγωγικό παράδειγμα. Υπό αυτήν την έννοια δεν αντιπροσωπεύουν ακριβώς ένα συνειδητό άνοιγμα προς μια αλληλέγγυα ή κοινωνική οικονομία, αλλά εκφράζουν πιο πολύ την τάση να βρούμε ατομικές ή οικογενειακές λύσεις για να «τη βγάλουμε καθαρή», τώρα που οι κρατικοί θεσμοί αποσύρονται από το προσκήνιο.

Παρά την αξιολογή, πολλές φορές, προσπάθεια για συντονισμό των καινούριων πολιτικών και κοινωνικών εγχειρημάτων, οι περισσότεροι από αυτούς τους αγώνες εκδηλώνονται μάλλον σποραδικά, με αποτέλεσμα οι ήττες απλά να αθροίζονται στο γενικότερο κλίμα μοιρολατρίας ενώ οι μικρές νίκες δυσκολεύονται να συγκροτήσουν μια συμπαγή αφήγηση ως κομμάτι ενός ανερχόμενου ρεύματος αντίστασης στα όσα συμβαίνουν. Θα λέγαμε, λοιπόν, ότι μέχρι σήμερα όλες οι δυνατότητες μιας μαζικής, συλλογικής κινητοποίησης φαίνονται να προσκρούουν στη αποσαθρωμένη κοινωνική συνοχή. Η οργή και η αγανάκτηση των ανθρώπων δεν μπορεί να πολιτικοποιηθεί και να ριζώσει από τη στιγμή που έχουν παρακαμάσει όλοι οι βασικοί χώροι κοινωνικοποίησης και ανάπτυξης των ανθρώπινων σχέσεων (η γειτονιά, τα καφενεία, οι χώροι παιχνιδιού, γιορτής και λαϊκής συνεύρεσης, οι χώροι δουλειάς ως κοινότητες συναδέλφων). Επομένως, *ένα δημιουργικό κίνημα σήμερα, θα πρέπει να χαρακτηρίζεται από μια διπλή ικανότητα: να προωθεί εναλλακτικές προτάσεις προτάσεις για μια νέα θέσμιση του κόσμου, αλλά και να ανασυγκροτεί τον διαλυμένο κοινωνικό ιστό, προσφέροντας ένα νέο περιεχόμενο και νόημα στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Το πολιτικό πρόταγμα «παίρνουμε τις ζωές στα χέρια μας» χρειάζεται όσο ποτέ άλλοτε να συνοδευτεί με -και να αλληλοτροφοδοτηθεί από- μια ουσιαστική επαναθεμελίωση των τρόπων συνεύρεσης, συμβίωσης και οργάνωσης των καθημερινών κοινωνικών σχέσεων.*

Το πρόταγμα μιας άλλης κοινωνίας

Χωρίς ένα «ξαναμάγεμα» της ζωής, η απο-ανάπτυξη θα είναι κι αυτή καταδικασμένη σε αποτυχία.

Σερζ Λατούς

Είναι φανερό ότι η σημερινή κοινωνία της γενικευμένης ανεργίας, των νεόπτωχων και της όξυνσης των ανισοτήτων δεν μπορεί να διορθωθεί ή να επισκευαστεί με σοσιαλδημοκρατικά μερεμέτια. Συνυπολογίζοντας και το -τεράστιων συνεπειών- οικολογικό πρόβλημα, συμπεραίνουμε ότι είναι απαραίτητο το ξεκίνημα μιας περιόδου όπου η συνεχής επαναθέσμιση και η συλλογική δημιουργία νέων δομών και νέων κοινωνικών σχέσεων θα τίθεται σε πρώτη προτεραιότητα. Το κομβικό σημείο είναι η υπέρβαση του πλαισίου που στηρίζει την κριτική του στην αντιπαράθεση με τις «υπερβολές» και τις «στρεβλώσεις» της σημερινής κοινωνικής οργάνωσης, καταλήγοντας να περιορίζεται στον μετριασμό της αδικίας ή του ανθρώπινου πόνου. Σήμερα, καλούμαστε να *ξεπεράσουμε την προσκόλληση σε μια ποσοτικού τύπου κριτική, δηλαδή το γεγονός ότι επικεντρωνόμαστε στη μείωση του κακού και την ελαχιστοποίηση των τεχνολογικών δεινών, μέσω μιας επιστροφής σε ηπιότερες μεθόδους, αντί να αναζητούμε ένα καινούριο τεχνικό περιεχόμενο και μια επαναξιολόγηση των προτεραιοτήτων σχετικά με τις ανάγκες μας.*

Υπό αυτή την έννοια, τι θα είχε να μας προσφέρει μια -χρήσιμη και πολιτικά υπερασπίσιμη κατά τα άλλα- μείωση του εργασιακού χρόνου; Ένας μετασχηματισμός στο πεδίο της εργασίας δε σημαίνει ασφαλώς «να κάνουμε το ίδιο πράγμα, αλλά λιγότερο»¹¹, αλλά να αναθεωρήσουμε το περιεχόμενο της χρονικότητας με ποιοτικό και όχι ποσοτικό τρόπο, συνδέοντας τους εργασιακούς ρυθμούς και προγραμματισμούς με τις υπόλοιπες συλλογικές διαδικασίες και προτεραιότητες¹². Μια επιστροφή σε συνθήκες καπιταλιστικής ανάπτυξης (ακόμα και με δικαιότερη κατανομή του πλούτου, όπως είχαμε και στο παρελθόν) δε μας εξασφαλίζει κάποια ουσιώδη αλλαγή όσον αφορά στις αλλοτριωμένες σχέσεις εργασίας, την αποξένωση των ανθρώπων και τον αποχαυνωμένο τρόπο ζωής μας. Μια στροφή σε μια πιο «μαζεμένη» οικονομία, μακριά από χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς, δεν αγγίζει το ζήτημα της τεχνικής ούτε αμφισβητεί το ίδιο το αντικείμενο της παραγωγικής διαδικασίας, καθώς και τη σχέση της τελευταίας με το φυσικό περιβάλλον.

¹¹ Σύμφωνα με την έκφραση του Paul Ariès.

¹² Βλ. την ανάλυση του Αλέν Μειγιάρ, «Ε.Π. Τόμσον: αναζητώντας έναν άλλο κοινωνικό χρόνο», *Πρόταγμα*, τ.1, Δεκέμβριος 2010.

Αυτό που απαιτείται είναι μια νέα θεμελίωση της τεχνικής, των σχέσεων παραγωγής και κατανάλωσης και των τρόπων διανομής των αγαθών, ώστε η εργασία να επιτελεί το έργο μιας προσφοράς στην κοινωνία και να αποτελεί το πεδίο αυτοπραγμάτωσης, προσωπικής ολοκλήρωσης και δημιουργικότητας του κάθε ανθρώπου. Ο μετασηματισμός της σχέσης μας με τα εργαλεία και τις μηχανές και η συνεχής οριοθέτηση και επιλογή του παραγωγικού προϊόντος από την ίδια την ενδιαφερόμενη συλλογικότητα μέσω αμεσοδημοκρατικών διαδικασιών συνιστούν την ουσία των νέων εργασιακών δομών (δημοκρατικές κολλεκτίβες, αλληλέγγυοι συναιτερισμοί, οριζόντιες συνελύψεις παραγωγών). Νέοι τρόποι διανομής των αγαθών και μοιράσματος του πλούτου μπορούν να συγκροτήσουν μια οικονομία της αλληλοβοήθειας και της συνεργατικότητας. Τέτοιου είδους βάσεις στηρίζουν τον απεγκλωβισμό μας από τις ανυπέρβλητες (μέχρι σήμερα) αξίες της διαγωνιζόμενης Μεγέθυνσης, της Προόδου και της κυριάρχησης επί της φύσης και της κατασπατάλησης των πόρων της, στο δρόμο για την υιοθέτηση νέων σχέσεων με βάση την απο-ανάπτυξη.

Αν, όπως υποστηρίζουμε, στη σημερινή πολύ δύσκολη περίοδο μπορέσει να συγκροτηθεί ένα κίνημα προς την κατεύθυνση της αμφισβήτησης των θεσμισμένων μορφών εργασίας και παραγωγής και της δημιουργίας πειραμάτων αυτοδιαχείρισης, αυτό θα χρειαστεί να ριζοσπαστικοποιηθεί πολιτικά (πολύ παραπέρα από τα έως τώρα κυρίαρχα αντικαπιταλιστικά υποδείγματα) και να θέσει νέα ερωτήματα πάνω σε αυτά τα ζητήματα. Αν διαθέτουμε μια στοιχειώδη συνέπεια και υπευθυνότητα, δεν μπορούμε να κρύβουμε το γεγονός ότι *δεν μπορεί να υπάρξει ριζική αλλαγή στην παραγωγή χωρίς μια επανανοηματοδότηση της εργασίας` και η τελευταία είναι αδύνατη δίχως την αμφισβήτηση και την συνολική επαναθεμελίωση της τεχνικής, στη οποία εγγράφονται οι τεχνικές παραγωγής, η τεχνολογία, η ποιότητα των προϊόντων, οι μορφές πλούτου, ο βαθμός εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων, οι χρονικότητες της εργασιακής ζωής, αλλά και η ίδια η συγκρότηση των αναγκών και των επιθυμιών μας.*

Ακόμα παραπέρα, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η εργασία, που είναι μία μόνο από τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής, έχει αυτονομηθεί, λειτουργώντας κατά κάποιον (δήθεν ορθολογικό) τρόπο «απο-κοινωνικοποιημένα». Η ανάπτυξη «αυτόνομων» ζωνών κοινωνικού πειραματισμού ή χώρων «οικονομικής

χειραφέτησης» δε φτάνει από μόνη της για να κάνει τη ζημιά στον καπιταλισμό¹³. Οι οριζόντιες, αντιεραρχικές και δημοκρατικές δομές των κολλεκτίβων που (έστω και σε εμβρυακό επίπεδο) δημιουργούνται χρειάζεται να πλαισιωθούν από τις ανάλογες κινήσεις σε κάθε περιοχή (τοπικές συνελεύσεις, δίκτυα αλληλεγγύης, χαριστικά παζάρια, πρωτοβουλίες γειτονιάς, σωματεία βάσης κ.λπ.), ώστε να κοινωνικοποιηθούν με την ευρύτερη έννοια του όρου. Μια τέτοια διαδικασία κοινωνικοποίησης της εργασιακής ζωής θα αποσκοπεί σε ένα άνοιγμα και σε άλλες δραστηριότητες μιας γειτονιάς, ενός δήμου ή του χωριού και της πόλης, όπως είναι η ψυχαγωγία, οι γιορτές, τα λαϊκά έθιμα, η καλλιτεχνική δημιουργία, η εκπαίδευση των παιδιών¹⁴. Έτσι, η δουλειά, ως χώρος και ως δραστηριότητα, αφενός θα επανασυνδεθεί με τις υπόλοιπες αφηγήσεις της κοινωνικής ζωής ενός τόπου και αφετέρου θα μπορέσει να λειτουργήσει ως ένα είδος σχολείου ισότητας, αλληλεγγύης και υπευθυνότητας για τους ανθρώπους¹⁵. Η ισότητα στη λήψη των αποφάσεων και των εισοδημάτων και η κυκλικότητα στην ανάθεση των καθηκόντων μπορεί να τροφοδοτήσει μια αντίστοιχη δημοκρατική κουλτούρα συμμετοχής στα κοινά.

Το στοίχημα της εξόδου από τον καπιταλισμό είναι να εμπλουτισθεί έμπρακτα η κριτική στον ετερόνομο τρόπο σκέψης και πράξης με ένα θετικό πολιτικό πρόταγμα που θα οδηγήσει σε μια χειμαρρώδη φαντασιακή και θεσμική δημιουργία. Το πρόταγμα αυτό δεν μπορεί να εισαχθεί απλά, με ένα τεχνικό τρόπο, ως συνταγή στα βάσανα και τα αδιέξοδά μας. Το ζήτημα είναι να μπορέσει να αποτελέσει έμπνευση για ένα «ξαναμάγεμα» της ζωής από τις αξίες της αλληλέγγυας κοινωνικότητας και της αναστοχαζόμενης σκέψης και πράξης σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο.

¹³ Όπως αναφέρουν και οι συμμετέχοντες σε μια τέτοια προσπάθεια αυτοδιαχείρισης: «Ζητούμενο δεν είναι η αναπαραγωγή ή καλύτερα ο επαναπροσδιορισμός της μορφής και των περιεχομένων της αυτοαπασχόλησης μέσα από τέτοιου είδους εγχειρήματα. Ζητούμενο είναι ο προσδιορισμός των εγχειρημάτων αυτών ως ξεκάθαρο πρόταγμα και η δόμηση των προϋποθέσεων για το ξεπέρασμα του καπιταλιστικού μοντέλου παραγωγής με το μοντέλο της γενικευμένης αυτοδιαχείρισης-κολλεκτιβοποίησης» (Κολλεκτίβα Ζερμινάλ, 09/12/11, βλ. <http://kolektivagerminal.blogspot.gr/>).

¹⁴ Αναφερόμαστε σε μια βασική κοινωνική αρχή -η οποία (παρα)βιάστηκε από τη βιομηχανική κοινωνία και σχεδόν εξαφανίζεται στη σημερινή αυτοματοποιημένη καταναλωτική κοινωνία- που συνδέει άμεσα τη σφαίρα της εργασίας με τη γενικότερη συλλογική ζωή μιας κοινότητας ανθρώπων. Χωρίς να εξιδανικεύουμε τους παλαιότερους τρόπους θέσμισης ή να προτρέπουμε σε μια επιστροφή σε αυτού του είδους την οργάνωση της ζωής, πιστεύουμε ότι μια νέα αντίληψη γύρω από αυτά τα ζητήματα θα πρέπει να περιλαμβάνει την επανασύνδεση «εργασίας» και «ζωής».

¹⁵ Όπως πολύ ωραία αναφέρει ο Κριστόφ Ντεζούρ, στο κείμενο που έχουμε μεταφράσει για το παρόν τεύχος: «Στο βαθμό που συνεπάγεται τον εθελούσιο συντονισμό των συμμετεχόντων, η εργασία ωθεί επίσης τους εργαζόμενους να ασχοληθούν με τη δημιουργία κανόνων που δεν έχουν να κάνουν μόνο με τη ρύθμιση της εργασίας αλλά και με την οργάνωση της ανθρώπινης συνύπαρξης. Διότι δουλεύω δε σημαίνει μόνο καταπιάνομαι με μια δραστηριότητα, σημαίνει επίσης ότι συνάπτω δεσμούς με τους γύρω μου».